

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ И ДОСТОЕВСКИ

ЕЛЕНА ДИМИТРОВА

„Този човек е невероятен, той обърна всичко с краката нагоре. Колкото го чета, толкова повече се дивя — как може да се роди такъв човек!... Той седи в краката на бога наред с Бетховен, Шекспир и античните.“¹ Тези възторжени думи на Емилиян Станев за руския гений не са само красиви фрази. Паралелните изследвания на двамата творци разкриват огромното въздействие на Достоевски върху нашия майстор, който на родна почва талантливо прилага неговите велики психологически открития, както и някои композиционни особености и философски концепции. Много страни от светогледа на Емилиян Станев явно са изградени в съприкосновение или спор с дълбоката всепроникваща мисъл на Достоевски. В редица изказвания той просто повтаря някои разсъждения на своя гениален учител. Запознанството му с него датира още от ранната младост. Отношението към Достоевски минава през различни фази. На 18 години е почти невъзможно да се почувствува необятната психологическа и философска проникателност на този титан. За юношата Емилиян Станев Достоевски е „нечист, душевно окаян човек“². Той обаче все повече го увлича, разкрива му абсурдните противоречия на човешките характери, тяхната двойствена природа. „Достоевски ми даде поглед за човека, много мъчителен, много драматичен.“³ Руският гений за нашия автор е не само откровение, но и болест. Той владее съзнанието му, поболява го със своя мрачен, до влудяване наелектризиран свят, в който бушуват и най-тъмните стихии на душата и в който светлите герои са разпъвани от непосилни беди и изпитания.

И Емилиян Станев като Толстой изобразява герои със здрава психика. Болната душа не го привлича. Всъщност по своята творческа природа нашият автор е по-близък до Толстой. Зримите, пластични сцени и пейзажи в творбите му, виталните пориви на неговите герои, особено страниците, посветени на Костадин и Христина в „Иван Кондарев“, са достойни за перото на Лев Николаевич. И все пак Емилиян Станев не е от ранга на Толстой. Той не написа своите „Война и мир“, „Ана Каренина“, „Казаци“, не изгради такава неизбродимо богата галерия от ярки, незабравими образи като руския гений, който в това отношение едва ли има равен в световната литература. Неслучайно автори като Андре Моруа, Роже Мартен дю Гар са удивени от неговото непостижимо майсторство да вдъхва реален живот на своите герои, да създаде, по израза на Моруа, „цял свят, толкова истински, колкото и действителният“. Емилиян Станев не е, разбира се, и Достоевски, този титан на мисълта и на пси-

¹ Надежда Станева. Дневник с продължение. С. 1979, с. 151.

² Иван Сарандев. Емилиян Станев. Литературна анкета. С. 1977, с. 14.

³ Пак там, с. 37.

хологическата дълбочина, който разкри пред човечеството нови, неподозирани дотогава светове, възвиси се до библейските пророци и мъдреци. Както твърди Цвайг, „никога преди него никой смъртен не е знаел тъй много за безсмъртните тайни на душата“.

Но българският автор несъмнено е талантлив ученик на двамата гевии. Още в първите му разкази се чувствава известно сродство с Достоевски. Героите на „Вина“ и „Крадецът и кучето“ са жертва на безизходна бедност. Уволненият разсилен Андропов от първия разказ е безволев, жалък, безсилен срещу порока, както редица герои на Достоевски. Психическите му реакции, след като открадва и пропива парите, които жена му е спестила с толкова лишения, за да купи обувки на децата, напомнят проявите на Мармеладов. Младият автор е съумял да предаде вътрешните противоречия на този отхвърлен от живота човек, у когото се борят злоба, разкаяние и срам. Смазан от вината си и от неумолимостта на жена си, накрая, вместо да се обеси, той я пребива до смърт. Тази абсурдна постъпка е също в духа на Достоевски, който пръв видя алогичното начало в човешката душа.

Разтърсва ни развързката на втория разказ. Гладът събужда зверски инстинкти у Вакин. Въпреки жалостта към кучето, което го е хранело и му е толкова предано, той го убива, за да продаде кожата му. Достоевски е помогнал на младия писател да почувствува раздвоението на героя, подземните стихии в душата му.

Изобщо още в началните си творчески стъпки Емилиян Станев е привлечен от сложни психически състояния, безволеви герои, поставени в безизходни ситуации. Петнадесетгодишният хлапак Моско заради своя тежък чирашки живот в столицата си отмищава на безпомощното конче и проявява към него такъв садизъм, както мъжиците в кошмарния сън на Разколников преди убийството на лихварката („Нощни светлини“).

Емилиян Станев е сложен и противоречив, човек на резките контрасти, с мънен, опърничав характер. Неговата вътрешна раздвоеност много ясно проличава в начина, по който той възприема и прилага философските концепции на Достоевски.

„Няма безсмъртие на душата, няма и добродетел, значи всичко е позволено“ — пише Иван Карамазов в своята статия. Той с увлечение проповядва пред Смердяков същата теория. Но когато разбира, че отцеубийството е извършено под нейното въздействие, Иван е ужасен от собственото си престъпление. „Вие убихте, вие сте главният убиец, а аз само ваш съучастник бях, верният слуга на Ричарда и по вашите думи тази работа извърших“ — му казва зловещият лакей, когото някои изследователи разглеждат като второ, по-низше „аз“ на Иван Карамазов, като негов омразен вътрешен двойник.

По повод на едно самоубийство Достоевски отбелязва в публицистиката си: „... без вярата в своята душа и в нейното безсмъртие битието на човека е неестествено, немислимо и непоносимо“. В същата статия той твърди: „Без висша идея не може да съществува нито човекът, нито нацията. А висшата идея на земята е *само една* (курс. Дост.) и именно идеята за безсмъртието на човешката душа, защото всички останали „висши“ идеи на живота, чрез които може да бъде жив човекът, произтичат *само от нея*“ (курс. Дост.)⁴. В писмо до Любимов Достоевски обяснява, че убежденията на Иван Карамазов са синтез на руския анархизъм⁵. Великият писател е обзет от смъртна тревога, че ако отхвърли бога, човек сам ще се обяви за бог и че без вярата в безсмъртието на душата и без страха от възмездие той ще тържествува в своята пълна свобода.

⁴ Дневник писателя за 1876 г. Полное собрание сочинений Достоевского. Т. X. С.-Петербург, 1894—1895, с. 422, 424.

⁵ Цит. по: М. Гус. Идеи и образы Ф. М. Достоевского. М., 1962, с. 439.

Но тази свобода ще се изроди в произвол, в злодейство и тирания, ще моделира Ницшевия свръхчовек, без морал и задръжки. Тази мисъл той последователно развива и в публицистиката си, и в художественото си творчество. Тя стои в замисъла на „Престъпление и наказание“, „Бесове“, „Братя Карамазови“. Безбожието на Кирилов в „Бесове“ го довежда до пълно разстройство, до обезобразяване на неговата психика.

— Ако няма бог, тогава аз съм бог — казва той на Верховенски. — Ако има бог, цялата воля е негова и аз не мога да се освободя от неговата воля. Ако ли няма, цялата воля е моя и аз съм длъжен да проявя своеволие.

— Своеволие ли? А защо да сте длъжен?

— Защото цялата воля е станала моя. Нима никой на цялата планета, след като е отрекъл бога и е повярвал в своеволието, няма да се осмели да прояви пълно своеволие?⁶

За да прояви най-висшата форма на своеволие, Кирилов решава да се самоубие. Въпреки отвращението си към Верховенски, той се покорява на неговата бруталност, поема върху себе си убийството на Шатов, за да покаже колко му е безразлично общественото мнение.

Емилиан Станев неведнъж повтаря мислите на руския гений за гибелните последици от отричането на бога и на отвъдния съд. „Без нравствено съзнание няма хуманно чувство, няма обич към човека. А нравственото съзнание крие корените си в религиозното съзнание, затова хуманизъм без религия е немислим. Без вяра в безсмъртието, каквото всяка религия обещава, ценността „човек“ не е възможна.“⁷ В една от непечатаните части на „Иван Кондарев“ главният герой разсъждава съвсем в духа на Достоевски: „Бог не е прав, щом като е дал като единствен отговор на всичко смъртта. Ако в края на краищата се стига до *нищото* (курсе. Ем. Ст.), тогава мога да направя всичко, всичко ми е позволено.“ По-нататък съвсем същите мисли той влага в устата на следователя Христатиев, който понякога от опонент се превръща в духовен двойник на Кондарев. „Щом няма нищо, тогава има глупци, а на мене като на умен човек всичко ми е позволено.“⁸

В „Легенда за Сибин, преславския княз“ тази мисъл на Достоевски е художествено онагледена. След като апостол Силвестър обявява новото си учение, според което няма нито бог, нито дявол и не съществува предвечен свят, еретиците от богомилската общинария изпадат в отчаяние и безпътица. Отпадат моралните стимули, поривът към човечност и пожертвователност се обезсмисля. „Земният живот придобил друг смисъл и не разбирали защо трябва да дават житото и ръжта на ближния си, щом няма вечен живот и Бог.“⁹ В общинарията насава пълно разтление, извършват се кражби, хората се отдават на разврат и пиянство, на побоища. В размислите на Тихик за последствията от безбожната теория на Силвестър ясно звучи авторският глас: „Даже и да е открит, че няма предвечен свят — казваше си той, — не би трябвало да го заявява, тъй като хората нито ще намерят смисъл в съществуването си на тоя свят, нито ще могат да се борят с господарите, щом няма справедлив съд над всички нас. . . Човек не живее само за хляба и щом няма небе и Бог, ще отвърне поглед от ближния си и ще иска само да яде, да пие и да господствува. Уверява ни, че като нямало Бог и дявол, човек щял да стане Бог, пък забравя, че човек ще стане и Сатана.“ (Цит. изд., с. 96). Същите мисли изрича Иван Карамазов пред Альоша, възхищавайки се от „стария хитрец“ Волтер, който казал, че ако няма бог, трябва да го измислим. Теофил тръгва към своята гибел, когато загубва вратата си. И Иван Кондарев на младини е бил вярващ, мечтаел

⁶ Ф. М. Достоевски. Събрани съчинения. Бесове. Т. VII. С., 1960, с. 613.

⁷ Надежда Станева. Дневник с продължение. С., 1979, с. 235.

⁸ Пак там, с. 129—130, 133.

⁹ Емилиан Станев. Легенда за Сибин, преславския княз. Пловдив, 1974, с. 84.

е да се запопи. Той чувствава болезнена празнота, когато се обезверява, мъчи го новото му убеждение, че небето е празно, че всяко движение напред е река от кръв и сълзи.

Достоевски всъщност през целия си живот е разпъван от съмнения. Неговите късни романи като от мълния са прорязани от тревожния въпрос „Има ли бог?“, на който писателят никога не даде окончателен отговор. Няма да привеждам това до втръсване вече цитирано писмо до Н. Фонвизина, но само искам да подчертая колко ясно в него е изразена вътрешната драма на Достоевски, неговата жажда за вяра, която мъчително се разбива в търсещия, мефистофеловски дух на отрицание. „Той е в една душа и най-верующият от всички, и най-крайният атеист — пише Цвайг. — Достоевски, писателят на вечното превращение, тоя изпълнен контраст, проповядва вярата като необходимост. . . , той копнее по вярата от безверие. За да предварди хората от мъката по бога, която той като никой друг е изпитал върху собствената си душа, той възвестява любовта към бога.“¹⁰

У Емилиян Станев копнежът по бога съвсем не взема такъв трагичен характер. Мистичната нагласа на Достоевски му е чужда. Той е много по-рационален, въпреки че така остро критикува рационализма. У него вилнее някакъв несломим дух на отрицание. „Как ще изляза от това състояние, не зная. Отрекох бога и дявола. Къде съм сега? . . . Къде ще отида с тези бесове в душата?“ — се вайка той пред жена си¹¹.

Христос завинаги ще остане кумирът на Достоевски, най-съвършеният нравствен образец. Но той цял живот ще се блъска в съмнения, до болка ще го мъчи укорът към Христа, че не се е съобразил с природата на човека, която не е устроена за неговото възвишено учение. Дори когато сломен стои пред трупа на първата си жена, Достоевски трескаво ще търси обяснение на този мъчителен въпрос, ще си изгради своя религиозна хипотеза: „Атеистите грешат, опровергавайки християнството със следващия главен пункт на опровержение: 1) Защо християнството не цари на земята, ако то е истинско, защо човек досега страда и не става брат един на друг?“ Та много ясно защо: защото това е идеал на бъдещия, окончателния живот на човека, а на земята човек е в състояние преходно. . . . Натурата на бога е право противоположна на натурата на човека. . . . И така човек се стреми на земята към идеал, *противоположен* (курс. Дост.) на неговата натура.“¹² Същите мисли откриваме и в житието на стареца Зосима. Но явно тези доводи не са могли да го успокоят и убедят. Неговият укор към Христа, мъчителните съмнения в съществуването на бога ще експлодират с катастрофална сила и ще се разразят в богоборчески бунт в душата на Иван Карамазов. И кулминацията на този бунт ще бъде поемата за Великия инквизитор. Поразяващият пророчески глас на Инквизитора е всъщност най-силният вътрешен опониращ глас на самия автор:

„Кълна се, човекът е по-слаб и по-ниско създаден, отколкото Ти мислеше за него! Може ли, може ли той да изпълни това, което изпълняваш Ти! . . . Ако го уважаваше по-малко, и по-малко би изисквал от него, а това би било по-близко до любовта, защото по-лесно би било неговото бреме.“¹³

Както отбелязва Виктор Шкловски, Великият инквизитор е черният двойник на самия Достоевски¹⁴. Тук обаче се налага едно уточнение. Разбира се, нелепо би било да виждаме пълно покритие между автора и този герой. До-

¹⁰ Ст. Цвайг. Трима майстори. Балзак, Дикенс, Достоевски. С., 1946, 212—214.

¹¹ Иван Сарандев. Цит. анкета, с. 156.

¹² Литературное наследство. Неизданный Достоевский. Т. 83. М., 1971, 174—175.

¹³ Цит. изд. от 1894—1895 г. Братя Карамазовы. Т. XII, с. 304.

¹⁴ В. Шкловский. За и против. М., 1957, с. 213.

стоевски няма нищо общо с жестокия вракобес, който със спокойна съвест изгаря еретици, който осъжда на клада и самия Спасител. Но престарелият висш служител на католическата църква е надарен с дълбокия, скептичен и пророчески ум на своя творец. Чрез него Достоевски прави проникновени открития над природата и психологията на човека, философски обобщава неговия страдалчески път от началото на вековете, все още бъдещето. Изобщо за Достоевски е много характерно, че той влага в устата на най-противоположни, понякога ненавистни нему герои, свои мисли от публицистиката, писмата и бележниците, както и тревожните лутания, съмненията на своята неспокойна, търсеща мисъл — Ставрогин, Кирилов, Великия инквизитор, героя на „Записки от подземие“, Иван Карамазов, стареца Зосима, княз Мишкин, Разумихин и др. По една странна диалектика всъщност укорите на Великия инквизитор към Христос на много места се превръщат във възхвала. В тях се очертава един извисен, недостижим по своето душевно величие образ, противопоставен на убогата, безволева и слаба човешка маса. В словата на Инквизитора особено е подчертано нравственото съвършенство на Христос, който пръв отхвърля принудата, възвестява свободата на човека да избира между доброто и злото, доброволно да възприеме Христовото учение, без да е подмамен от ефекта на чудото. Алюша, силно развълнуван, след като изслушва творбата на Иван, изкрещява: „Но... това е нелепост!... Поемата твоя е възхвала на Исус, а не хула... както ти искаше това“ („Братя Карамазови“, с. 309). За тази глава от последния си роман писателят изповядва в тетрадката си от 1880—1881 г.: „И в Европа такава сила на атеистическите възражения няма и не е имало. Така че не като момче аз вярвам в Христа и Го изповядвам, а през голямото горнило на съмненията моята *осанна* премина (курс. Дост.), както говори у мене в този роман дяволът.“¹⁵ Въпреки тази мъчителна вътрешна драма преклонението пред личността на Христос не може да бъде помрачено. В известното писмо до Н. Д. Фонвизина четем: „Какви страшни мъчения ми струваше и ми струва и сега тази жажда да вярвам, която е толкова по-силна в душата ми, колкото повече противни доводи имам. И все пак бог ми изпраща понякога минути, в които аз съм съвършено спокоен, ... и в такива минути аз създадох в себе си символа на вярата, в който всичко е ясно и свято: ... да вярваш, че няма нищо по-прекрасно, по-дълбоко, по-симпатично, по-разумно, по-мъжествено и по-съвършено от Христа.“¹⁶ А пред своята любима племенница С. А. Иванова писателят заявява: „На света има само едно положително прекрасно лице — Христос, така че явяването на това безмерно, безкрайно прекрасно лице е, разбира се, безконечно чудо.“¹⁷

Емилиян Станев за разлика от Достоевски не е открил през целия си живот личност, която да бъде негов траен, неизменен идеал, по чийто пример да сътвори своите любими герои. В пълна противоположност на руския гений, той казва пред жена си: „Не мога да понасям идеята за Исус, този инфантилен хлапак, както го нарече Ницше.“¹⁸

В изказванията си Емилиян Станев най-категорично отрича възможността да съществува хуманизъм без религиозно чувство, заявява, че атеистично изкуство няма, а всъщност в творческата си практика напруга цялата си мисловна енергия в защита на атеизма. Той никога не позна тази „осанна“, за която говори Достоевски, а само „голямото горнило на съмненията“. И струва ми се, че когато в „Антихрист“ чрез размышлите на Еньо-Теофил и чрез неговия сын разбива библейските канони, у него се чувства някаква бесовска наслада.

¹⁵ Неизданный Достоевский. Литературное наследство. Т. 83, 619—620.

¹⁶ Ф. М. Достоевский. Письма. Т. I. М.—Л., 1928, с. 142.

¹⁷ Письма. Цит. изд. т. II, с. 71.

¹⁸ Иван Сарандев. Цит. анкета, с. 156.

Руският гений в своето богоборчество никога не е така драстичен, както Емилиан Станев в „Антихрист“. Дори в поемата за Великия инквизитор в укора към Христа има много повече болка, отколкото ярост.

Искреното покаяние и смиряване на умирация грешник и богохулник Лука в „Антихрист“ не само не трогва автора, а му дава повод самият той да богохулствува: „След покаянието на моя старец се извърши благодарствен молебен. . . В оня ден светна моят старец, защото повесмата се свлякоха. Плаче от умиление, блъска чело в студените плочи. А като се върна от черква, легна отпаднал, но облекчен и възгордян! Награждавайте човека, за да го поощрявате към доброто, слагайте го на почит, нека дяволът да го завъртва на друг чекрък. Кой знае обаче по-добра ли е спасителната лъжа от голата истина? Защото и с най-красната лъжа дълго не ще живее човекът, ще я отхвърли да търси истината. . . Написах тия думи, понеже тогава ме жегна съмнение дали с моя старец не се извърши велика лъжа. Измамиха го да сразят неговия земен богоборски разум, да го смирят и повалят в нозете Христови.“¹⁹

Най-тежките съмнения на Достоевски в божествената сила на Христос са изказани през устата на Великия инквизитор и на Кирилов. В отговор на сърдитата забележка на Верховенски, че може би вярва повече от поп, Кирилов му разказва една своя фантазия върху евангелския текст за разпятието: „— Чуй една голяма идея: имало на земята ден, а в средата на земята се издигали три кръста. Единият от разпънатите вярвал дотолкова, че казал на другия: „Днес ще бъдеш заедно с мене в рая.“ Денят се свършил и двамата умрели, тръгнали и не намерили нито рай, нито възкресение. Не се сбъднало казаното.“ Но и в тази екзалтирана тирада на безбожника се повтарят благоговейните мисли на писателя за Христос, които са ни познати от публицистиката и писмата му. „Слушай, тоя човек е бил най-съвършеният на цялата земя, представлявал е онова, за което трябва да се живее. Цялата планета с всичко, което има на нея, без тоя човек е само лудост. . . Тъкмо в това е чудото, че не е имало и никога няма да има такъв като него. А щом е така, щом законите на природата не са пожалили и тогава, не са пожалили дори своето чудо, а са принудили и него да живее сред лъжа и да умре за лъжата, значи цялата планета е лъжа и се крепи на лъжа и глупост“ („Бесове“, цит. изд., с. 614). В писмото си до Фонвизина Достоевски заявява, че ако му докажат, че Христос е лъжа, той предпочита да остане при тази лъжа, а не при истината. И в отрицанието на Кирилов недвусмислено се чувствава преклонението и на героя, и на автора пред Спасителя. Емилиан Станев не познава такива мъчителни вътрешни драми. И Иван Кондарев и Еньо тъгуват по загубената вяра, но далеч не така болезнено.

Достоевски явно се е вълнувал от евангелския разказ за възкресението на Лазар. В трагичната сцена, когато Разколников разкрива на Соня ужасната си тайна, бунецът и блудницата с благоговение четат този текст. Вероятно Разколников възприема съживяването на мъртвия символично, като надежда за собственото му нравствено възкресение. Съвсем произволно е използвал Емилиан Станев същия епизод в разказа „Лазар и Исус“, за да докаже безсилието на Христос пред всемогщото зло. Нашият автор обръща всичко наопаки. В своя втори живот беззлостният добродетелен Лазар се превръща в хищник и неблагодарник, лъжесвидетелствува срещу своя божествен приятел, който го е възкресил. Емилиан Станев съвсем противоположно на Свещеното писание осветлява и образа на Юда. Според него той предава своя учител не заради тридесетте сребърника, а защото не може да понася лъжата, с която Исус живее. Може би тази идея на писателя е дошла от току-що цитираните мисли на Кирилов. Изобщо Емилиан Станев, от една страна, възприема някои идейни

¹⁹ Емилиан Станев. Антихрист. С., 1970, 90—91.

позиции на Достоевски, а от друга, с присъщата си противоречивост, рязко им се противопоставя.

И той е обзет от тревожните размисли на Достоевски за духовното опустошение на човека, когато неговият живот ще се направлява само от разума и от науката. В писмо до българистката Тамара Журавльова улавяме мисли на великия му учител: „Тежко и горко на онзи, който е подчинен само на „разума“. Той е нещастен човек, живее само със здравия смисъл и сектантските си понятия, които са заглушили съвестта и сърдечната топлина. . . Мисля, че човешкият разум не може да се развива за сметка на душевността, без да осакатява човека. . .“²⁰

— Нито един народ — разсъждава Шатов пред Ставрогин, — нито един народ досега не се е организирал върху началата на науката и разума; не е имало нито веднъж такъв пример, освен за малко, поради глупости. . . В живота на народите винаги, сега и от началото на вековете, разумът и науката са изпълнявали само второстепенна и служебна длъжност; така ще я изпълняват и до края на вековете“ („Бесове“, цит. изд., 251—252).

А в един от бележниците си Достоевски пише: „Науката е дело велико, но цялото човечество тя няма да удовлетвори. Човек е по-широк от своята наука. Това е Евангелието. Знае ли науката натурата на човека?“²¹

Иван Кондарев и Христатиев като Ставрогин са дълбоки, мислещи умове, у които разумът е изместил сърцето. В изхвърления вариант Иван Кондарев не вярва в теорията, щастието на хората не го интересува. И в отпечатания текст той се обезчовечава: „Отказвам се от всяко състрадание и християнски концепции и ги смятам за чисти илюзии.“²² Кондарев е загубил способността да обича дори майка си и сестра си, мечтае за някакво раздвижване на световния разум, за извисяване на човека. Идеята се превръща в абстрактна самоцел, заради която всичко е позволено. „Няма престъпление, щом целта е висока. . . Смешно, много смешно ми звучи всяка проповед за хуманизъм.“ Подобни мисли довеждат Разколников до престъплението, извършено по етични подбуди и го погубват. И Емилиян Станев като Достоевски се противопоставя на насилието. Но в по-нататъшното развитие на романа променя позицията си. Той утвърждава революцията и в последната глава извисява героя си.

Мислите на Достоевски за безсилието на науката да разкраси живота и да очовечи хората Емилиян Станев претворява в две от последните си творби — „Скот Рейнолдс и непостижимото“ и „Насън и наяве“. Но за разлика от някои изследователи аз ги намирам умозрителни и дидактични и решително не смятам, че главно върху тях трябва да се градят паралелите между Емилиян Станев и Достоевски. Несравнимо по-плодотворна почва за такива паралели са философските му романи. „Насън и наяве“ е твърде скучен трактат в драматична форма. Авторът явно е искал да напише нещо от рода на поемата за Великия инквизитор и на разговора на Иван Карамазов с дявола, но далеч не е достигнал философската дълбочина на Достоевски. Нашият автор влага и свои мисли. Той е разтревожен от гибелната опасност за човечеството, която крие развитието на науката. Но този проблем е разработен много по-художествено от Дюренмат.

Чрез своя най-любим герой — Кольо Рачика — Емилиян Станев утвърждава етичните позиции, които стоят в замисъла на цялото творчество на Достоевски. „Нали няма по-висше щастие от това да се увериш в милосърдието на хората и в любовта им един към друг“ — пише руският автор в публи-

²⁰ Пламък, 1981, кн. 1, с. 85.

²¹ Литературное наследство. Т. 83, с. 447, 450.

²² Емилиян Станев. Иван Кондарев. Събрани съчинения в седем тома. Т. IV. С., 1982, с. 289.

цистиката си²³. На приема у Епанчини княз Мишкин екзалтирано развива своята философия, която се покрива с изповедта на стареца Зосима, с поученията на Макар Иванович, с идеала на самия автор, че няма по-висше щастие от любовта към ближния. И душата на Кольо е препълнена с обич. „Любовта, която гореше в младото му сърце, се превръщаше в любов към всичко живо и в чудна, неизпитана досега жажда за милост и утвърждение на живота.“ (Цит. изд., т. IV, с. 270).

Любовното момче в трогателното писмо до Зоя пише в духа на Достоевски: „Красотата и любовта са единствената утеха за всички божии твари под слънцето.“ (Цит. изд., т. IV, с. 273).

Достоевски в каторгата наблюдава хора, извършили престъпления, които се поддават на превъзпитание. В „Записки от мъртвия дом“ той обобщава, че такова очовечаване е възможно да се постигне само чрез великодушие и любов. Княз Мишкин и Альоша Карамазов само благодарение на своята кротост и обич умилостивяват децата, които са така безжалостни към нещастната Мария и безпомощното, болезнено чувствително момченце Илюшечка. Същият смисъл е вложен и в епизода за добрия генерал в „Идиот“, който със своето бащинско отношение към затворниците ги облагородява. Но обикновено по-голямата част от героите на Достоевски не изживяват такъв процес на развитие. Те докрай си остават или трагично раздвоени, или непоклатими в своята етичност, или безнадеждно пропаднали. Главните герои на „Иван Кондарев“ и „Антихрист“ след толкова нравствени лутания намират смисъла на своя живот в сливането с народа, изпълват се с обич към него. Но извисяването на тези герои остава неразгърнато, не е проследено с необходимата психологическа дълбочина и убедителност.

Мисълта, че християнската любов ще спаси света е лайтмотив на цялото творчество на Достоевски. За Емилиян Станев тя е само един непостижим копнеж, изразен в красивите стремежи на Кольо Рачика. Разбира се, тук трябва да уточним, че и Достоевски е разяждан от съмнения в тази си вяра. Образите на Мурин, Москальова, Тома Опискин, стария Карамазов, Свидригайлов, Лужин, Ставрогин, Верховенски и мн. др. опровергават общовалидността на тази теза. Те убедително доказват една друга концепция на Достоевски, прокарана още в ранните му творби — че има непоправимо, предвечно зло, което никога обществена система, нито дори евангелската етика могат да изкоренят от човека. В рецензията си за „Ана Каренина“ Достоевски убедено формулира това схващане: „Във възгледите на руския автор за виновността и престъпността на хората ясно се вижда, че никакъв мравуняк, никакво тържество на „четвъртото съсловие“, никакво унищожение на бедността, никаква организация на труда няма да спасят човечеството от ненормалността, а следователно от виновността и престъпността.“²⁴

У Достоевски мракът понякога се съгъстява до ужас. Душевната чистота на княз Мишкин, на Альоша, Алей, Соня, Варинка, Разумихин и др., нечовешкото страдание на писателя за унижените и оскърбените, за беззащитните измъчени деца, както и трагичното чувство за вина у много от неговите пропаднали герои, са животворните озарения в този мрак.

Колкото по-дълбоко вникваме в произведенията на Емилиян Станев, толкова повече се убеждаваме, че той е по-скептичен от Достоевски, че прозвището „жесток талант“, дадено на руския гений от Н. Михайловски, повече подходило за нашия писател. Той е възхитен от поемата за Великия инквизитор. „Тя е едно от най-гениалните прозрения на Достоевски. Ако я сложим на една

²³ Дневник писателя за 1877 г. Цит. изд. от 1894—1895 г. Т. XI, с. 415.

²⁴ Дневник писателя за 1877 г. Цит. изд. от 1894—1895 г. Т. XI, 57—58.

везна, а на другата поставим цял куп други големи произведения, не знаей дали няма да се запази равновесието.“²⁵

И в „Легенда за Сибин“, и в „Антихрист“, и в по-незначителните си творби, като „Тихик и Назарий“, „Лазар и Исус“, Емилиан Станев подема мисълта на Великия инквизитор, че човек е много слаб, че се огъва под силата на собствения си бунт, че дяволът надделява в неговата природа. Неслучайно Емилиан Станев поставя като мото в началото на „Легенда за Сибин“ богомилското предание за властта на Сатанаил над видимия свят и над човека, сътворен от него. Тя е съзвучна с мисълта на Достоевски за предвечното непобедимо зло. Тази мисъл движи постъпките и развитието на героите. Те всички са безпомощни жертви на Сатанаил. Особено отчайваща е сцената, когато еретиците осъждат княза и Каломела на най-жестока смърт и веднага след това запяват: „Благодатта на нашия Господ Исус Христос да бъде с нас...“ Тази проява на тъмните инстинкти на тълпата, дори когато действа в Христово име, сякаш е потвърждение на укора на Великия инквизитор към своя пленник. Такъв замисъл крие и сцената на безпощадния съд над еретиците в „Антихрист“, който също се извършва в „защита“ на Христовото учение. Чрез Великия инквизитор Достоевски е изрекъл едно от най-страшните си открития: „Ще се убедят също, че не могат да бъдат никога свободни, защото са малосилни, порочни, нищожни и бунтовници... Няма грижа по-непрекъсната и по-мъчителна за човека от тази, оставяйки свободен, по-скоро да намери пред какво да се преклони“ („Братя Карамазовы“, цит. изд., 300—301). Отглас на тези мисли съвсем ясно долавяме в думите на Силвестър: „Исках да ги освободя от господарите на ума им, но те не могат без господари“ („Легенда за Сибин“, цит. изд., с. 112).

„В действителност говорят понякога за зверската природа на човека, но това е страшно несправедливо и обидно за зверовете. Зверът никога не може да бъде така артистически, така художествено жесток... Аз мисля, че ако дяволът не съществува и го е създал човекът, то създал го е по свой образ и подобие“ — заявява Иван Карамазов пред Альоша („Братя Карамазовы“, цит. изд., 282—283).

В спор със Стоян Каролев Емилиан Станев защитава тази скептична позиция на Достоевски: „Това зло животно, човекът, което убива брат си, без да му мигне окото, унищожава и експлоатира земята и природата, измислило за своя защита хуманизма. Представи си, каква ирония.“²⁶

В неговото творчество освен Кольо Рачика няма герои, устойчиви пред зло, непоклатими в своята човечност, каквито са много от героите на Достоевски. И нашият автор ги поставя на безпощадни изпитания, но те се огъват, разгръщат най-тъмните страни на своята природа. И един от най-симпатичните герои на Емилиан Станев — Костадин Джулунов, — разярен от безотговорното отношение на своя ратай Лазо към имота му и от това, че го вижда сред задържаните комунисти, го пребива до усмъртяване. А Тихик, Каломела, Еньо в стремежа си към святост стигат до грехопадение. В борбата за нравствено извисяване винаги побеждава Сатаната. Тихик и Еньо извършват тежки престъпления. Дори непоклатимо вярващият в Христовите завети български патриарх е омърсил ръцете си с човешка кръв. Той произнася жестока присъда над еретиците и без да го осъзнава, става съюзник на дявола, поругава собствената си вяра. Отново Евтимий изменя на Христовото учение, когато отказва да предаде Търново на турците без съпротива. Той жертвува хората, обрича ги на поколение от гордост и от честолюбие и за да спаси душата им чрез мъченичество, въпреки че те не искат да се жертвуват. В укора на Еньо към своя учител и съдия скептицизмът на автора стига до nihilизъм: „Всеки, който рече: поз-

²⁵ Надежда Станева. Дневник... с. 271.

²⁶ Пак там, с. 235.

навам истинския бог — ще тиранства, както Мохамед сега тиранства над нас, християните. . . Изпълнителя на непостижимото, ти беше принуден да отдадеш на смърт повече души, отколкото биха погубили агаряните, ако беше предад града, и по-много, отколкото бях убил аз. Отдаде ги за прослава на Христа и горния Ерусалим, за победата на истинския бог! . . . Проявя кръв за него, аз за себе си и за народа. . . Кажете ми, има ли светец с чиста съвест и народен защитник без окървавени ръце? И в кой свят, горния и долния, няма насилие?²⁷

Същият фанатизъм, същата жестокост проявяват и еретиците, когато съдят Сибин и Каломела. И едините, и другите всъщност издевателствуват над Христовото учение, убедени, че се борят за неговата чистота.

Изобщо Емилиян Станев е много по-обезверен в доброто от руския гений.

Едно от прекрасните качества на княз Мишкин според авторския замисъл е неговият изтънчен усет за красотата на света, която облагородява, поражда обич. „О, аз само не умея да се изкажа. . . , а колко неща на всяка крачка такива прекрасни, които даже най-загубеният човек намира прекрасни! Погледнете на детето, погледнете божата заря, погледнете тревичката как расте, погледнете в очите, които ви гледат и ви обичат“ („Идиот“, цит. изд. от 1894—1895 г., т. VI, с. 594).

Така облагородяващо чувствава красотата на природата и Теофил, когато душата му все още не е омърсена от грехове и престъпления: „Застана пред дъб и сякаш се превъплъщавам в него, та усетя със съществото си как е впил корени в земята и смуче от нея като кърмаче от майчина гърд, как се налива със сила и се нежи във въздушната благодат. Или цвете, или твар, птица, дивеч, домашно животно, разбирам в него божия промисъл. И колко радостни тайни навред, и какъв тих възторг за сърцето! . . . Спра взор на планините, струва ми се, вървят и ме поздравяват: „Сбогом, сбогом, иначе Теофиле, радвай се, че и ние се радваме на твореца.“ Погледна снега, из него черни чернеят горите и ги жалия, па се дивя на световното устроение и най-вече на красотата. . . Всичко ме радва, защото го разбирам, а в същото време го жалия.“ („Антихрист“, цит. изд., с. 97). В цитираните пасажки не само смисълът е един и същ, но и движението на интонационните вълни, мелодията на речта са много сродни. Но въпреки че и Теофил е надарен с толкова чувствителни сетива за красотата на природата, те са безсилни да го спасят от духовна гибел. И Кольо Рачика като княз Мишкин изпада в поетичен екстаз от природата: „Аз, знаете ли, ставам понякога много рано, господин Христатиев, а в повечето нощи през лятото хич не спя. Как може да се спи, да речем, когато цъфтят липите? . . . Пък аз ходя тогава из природата, слушам и гледам и се задъхвам от всяко нещо. Светие светулка, и аз ставам светулка, поклати вятърът класовете, и аз съм житен клас. . .“ (цит. изд., т. V, с. 75).

Още в блестящите разкази за животните Емилиян Станев се изявява като изключителен художник на пейзажа. Той участва и като живописен декор, и като психологически усилвател и в следващите му произведения. За нравствената чистота на Костадин, за неговото душевно богатство особено красноречиво говори голямото му преклонение пред природата. Описанията на пейзажите в творчеството на Емилиян Станев звучат като вдъхновени химни. И Достоевски е надарен пейзажист, но в късните си романи много скъпернически използва този си дар, почти го пренебрегва. В „Двойник“ пейзажът е нарисуван с гоголевски подробности. Той съответствува на потресението на Голядкин, след като го изгонват от приема в дома на шефа му. Поетичната душа на Варинка от „Бедни хора“ особено ярко се разгръща в нейното подробно описание на селската есен. Тя умее да улови всеки звук, всяка багра и да се пре-

²⁷ Емилиян Станев. Антихрист. С., 1970, с. 211, 212.

хласне пред тях. В „Записки от мъртвия дом“ писателят с много лиризм изповядва как е възприемал заобикалящия го пейзаж. Тази изповед се превръща в поетичен психологически етюд за въздействието на природата върху душата на окования човек. В по-късното творчество на Достоевски обаче пейзажът почти отсъства. Потискащите петербургски улици в „Престъпление и наказание“, мрачните, мизерни квартири, които обитават много от неговите герои, изместват природата, наваяват тягостно настроение, което подсилва тежката атмосфера в романите му.

Колкото и да е богат персонажът у Достоевски, той притежава една особения особеност, забелязана още от Добролюбов — много от неговите герои са превращения на някакво основни типа, които се повтарят в творчеството му. Н. К. Михайловски констатира, че женските образи са разнообразни на един и същ тип, че Полина от „Играчът“ се явява в образа на Настася Филиповна и на Грушенка²⁸.

Действително в редица герои на Достоевски откриваме сродни черти, срещаме герои-двойници, поставени в различни ситуации, особено сред женския персонаж. Но те обикновено не се покриват напълно. Някои от тях са много по-разгърнати, или пък имат индивидуални отлики. Княз Мишкин е по-безпътен от Альоша Карамазов, Свидригайлов е по-сложен, по-трагичен от стария Карамазов. Ставрогин притежава техните пороци, но той има много по-голям интелект, вълнуват го философски проблеми. Демонизма на тези герои притежават и Ефимов от „Неточка Незванова“, и съпругът от разказа „Кротката“, и Верховенски от „Бесове“, и Тома Опискин от „Село Степанчиково“ и мн. др. Но всеки от тях има своя индивидуалност, свои характерни прояви на деспотизъм и жестокост. У Емилиян Станев няма такова богатство от ярки образи. Но и при него някои от най-значителните герои са преображения на един и същ, мислещ и търсещ, трагично неудовлетворен дух. Иван Кондарев, Христиакиев, преславският княз Сибин, Еньо-Теофил са много сродни по своята интелектуална нагласа, по своите непреодолими вътрешни противоречия. И те, както посочените герои на Достоевски, не се сливат в един образ, отличават се по редица особености в характера им, по отпечатъка, който оставя върху психиката им различният социален произход. Въпреки че Сибин и Теофил живеят в толкова отдалечени епохи, у тях виждаме лутанията и търсенията на съвременния човек, неговите наболели проблеми. Тези образи са до голяма степен духовни двойници на самия автор. Измежду тях най-пълнокръвни и убедителни са Христиакиев и Теофил.

Проблемът за дуалистичната природа на човека занимава Достоевски през целия му живот. Той заема централно място в една от ранните му повести — „Двойник“. Трагично раздвоени са Катя от „Хазайка“, Версиков, Рогожин, Иван Карамазов, Настася Филиповна, Аглая, Катерина Ивановна от „Братя Карамазови“, Разкольников, Мармеладов, Ставрогин и др. В техните измъчени души се борят дяволът и бог.

Разговорът на Иван Карамазов с дявола е много съществен момент за разкриване противоречивата душевност на героя. Тази халюцинация всъщност е драматичен вътрешен монолог. Иван възприема дявола като свой омразен двойник. „А той — това съм аз, Альоша. Самият аз. Всичко мое ниско, всичко мое подло и презряно.“ („Братя Карамазови“, цит. изд., с. 773). Още по-страшен двойник на Иван Карамазов и на самия автор е Великият инквизитор. Неговите слова са най-силният вътрешен опониращ глас на Достоевски.

²⁸ Н. К. Михайловский. Жестокий талант. Ф. М. Достоевский в русской критике. Сборник статей. М., 1956, с. 320.

В „Иван Кондарев“, „Легенда за Сибин“, „Антихрист“, „Тихик и Назарий“ Емилиян Станев творчески прилага откритията на Достоевски за раздвоението на човешката душа, за непримиримите противоборстващи сили, които се сражават в нея. Преситен от ласките на Каломела, разочарован от нейната духовна бедност, Сибин чувства ненавист към себе си и към любимата. Той копнее да се извиси до бога, а не може да се откопчи от лавите на Сатанаил. Анализирайки вътрешната драма на княза, който се чувства осквернен от блудницата Евтерпи, Емилиян Станев съвсем в духа на Достоевски сочи сложната диалектика на човешката душа. „В онай нощ при кирия Евтерпи, ужасен от Сатанаиловата власт, князът поиска да я отхвърли и жаждува Бога. Тогава и двамата го подхванаха едновременно, защото е присъдено човешкото аз да съществува върху вечното противопоставяне на дявола и Бога и пламъкът на ума и на душата да се охранява от тяхната вражда.“²⁹ Дори ограниченият, самодоволен Тихик, сяпао вярващ в богомилската догма, след своето грехопадение е мъчително раздвоен: „... на сутринта в белината на зимния ден се събуди и усети в себе си две същества. Едното старо, познато, сега тъжно и завехнало — това бе Тихик, на когото всичко беше ясно и душеведро. Това същество беше волево. . . То вярваше в своята чистота и не търпеше противоречия и съмнения. А другото, неспокойно и опасно, сега се предявяваше най-осезателно, отричаше старото и се бореше с него.“³⁰ Бившият роб, изтерзан от своите грехове, става много по-мислещ и скептичен. Той стига до психологически прозрения за сложната, вечно неудовлетворена човешка природа: „Защото, слушай, брате, човекът е двойствено устроен. И в рая да го сложиш, сам ще отиде в ада — за разнообразие („Тихик и Назарий“ цит. изд., с. 179). Много по-задълбочено, отколкото в „Легенда за Сибин“ и „Тихик и Назарий“, са проследени абсурдните прояви на душата, нейното раздвоение, в „Иван Кондарев“ и „Антихрист“. У Иван Кондарев се спотайва някогашният юноша, който се е готвел за нравствен подвиг като учител или свещеник, изпълнен с възторг, със страстна вяра, с благоговение пред дедите. В тягостните сънища, когато, заподозрян в убийството на доктора, Кондарев лежи ранен в ареста, този двойник се появява като малко човече и не му дава покой. Описанието на кошмарното видение, толкова драматично и мъчително, е блестяща психологическа характеристика на една сложна, разпъвана от противоречия душа. „Тоя враг е човечето! То е остатъкът от предишния идеалист, то е неизлечима негова същност, неизградена докрай, и затова е мъниче. То живее в него и сега страда, крещи за идеалите си. А що е самият той, кой е и какво е изградил от дения, в който е изоставил това ужасно джудже, тоя урод? Нищо определено засега и нищо не би могъл да изгради, докато то е живо. Как не му е идвало на ум да го убие? . . . При тая мисъл го обхваща радост, той се хвърля и го захлупва с ръце, но то се изплъзва като мишле, . . . и той чува гласа му някъде, под леглото: „Ти искаш да станеш убиец! Искаш да угасиш свещичката, без която ще престанеш да бъдеш човек. Помири се с мене!“ (Цит. изд., т. IV, 301—302). У Иван Кондарев се борят вътрешни опониращи гласове, които авторът проникновено е уловил в дневника на героя и в разговора му със Сотиров. „Не е ли опасно, че в революцията се погазват такива свети за човека неща? Да, опасно е, защото тя изправя човека срещу всичко, което сам е създал да крепи неговите душевни сили и равновесие.“ (Цит. изд., т. IV, с. 421). Но постепенно Кондарев преодолява своето смущение, превръща се във фанатизиран догматик. Учудва ни неговият сектантски извод в спора му с Корфонов: „Всеки е свободен да разбира революцията както може. Ние трябва да завър-

²⁹ Емилиян Станев. Легенда за Сибин, преславския княз. Пловдив, 1974, с. 90.

³⁰ Емилиян Станев. Тихик и Назарий. Избрани произведения в три тома. Т. I. С., 1977, с. 171.

тим колелото, все едно дали ще вземем властта или ще бъдем бити. *Който има скрупули, е враг*" (курс. м. — Е. Д.) — (Цит. изд., т. V, с. 279). Но след убийството на кмета отново започват да го мъчат предишните съмнения за илюзорността на революцията, за напразно проляната кръв.

Разпокъсана е психиката и на Анастаси Сиров. Анархистичната теория е деформирала неговото съзнание, превърнала го е в убиец, но идва момент, когато той започва да възвръща човешкия си образ, да се отчуждава от идеята. Анастаси категорично отхвърля предложението на Кондарев да убие Христатиев. „Хабер нямаш какво ми е тук. — Той се удари по гърдите, в очите му блесна зъл пламък. — Слушай, аз не съм терорист, у мене няма такава страст.“ (Цит. изд., т. V, с. 286). А по-нататък авторът пояснява, че Анастаси осъзнава илюзорността на света, за който се е борил. „Вместо него напираше друг, вътрешен свят, който зовеше към спокойствие, мир и отказване от борбата“ (цит. изд., т. V, с. 398).

У Христатиев парадоксално се съчетават артистът, който се прехласва от музиката, дълбокият мислител и хладнокръвният мракобес. Той е стигнал до отчайващи истини за неоправимостта на света. Тези истини го превръщат ту в меланхоличен, страдащ човек, ту в жесток циник, който трябва да охранява вековните устои на обществения ред. С дълбоко вживяване, много постично писателят е изобразил трагедията на този сложен, противоречив герой: „Душата се съпротивлява. Не иска да бъде повлечена и потопена в тая безнадеждност. Тя се бори, обзета от безумна тревога, бяга, мъчи се да се откъсне от студено то течение, което я изкушава с вечен покой, жадно търси друг зрак, друга светлина — рубинената светлина на облака, далечния хоризонт на надеждата, бездънния хоризонт, отдето ще възтържествува слънцето! . . . Нейният разкъсващ сърцето вик излита от ужасяващия корпус на инструмента като от преизподня, губи се и се взема в неуловимото течение. . .“ (Цит. изд., т. V, с. 334).

Правилен е изводът на Ангел Анчев, че Емилиян Станев се стреми като Достоевски да разкрие човека в неговото раздвоение, че и той го разпъва между вярата и безверието, че го заставя мъчително да търси истината. Особено остро се сблъскват противоречията в душата на Еньо-Теофил. Анчев с основание отбелязва, че „в „Антихрист“ по-силно се чувства мисловността на Достоевски, отколкото в „Легенда за Сибин“, че „в Еньо е заложено вечното съмнение и раздвоение, присъщо на героите на Достоевски — в него има нещо от бунтуващата се съвест на Иван Карамазов.“³¹

Още в детските си години Еньо е много умен и критичен. У него още тогава тлее този дух на отрицание, който по-късно му донася толкова беди. И детските молитви се обръщат в обвинения към бога „защо е оставил дяволът да властвува“ и че допуска това, понеже е безсилен. В детството си Еньо, подобно на децата в творчеството на Достоевски, е неестествено интелигентен за възрастта си, и той задълбочено се самоанализира като Нечка Незванова, Нели, Коля Красоткин, малкия герой. На 16 години вече юношата стига до философски изводи за двойствената природа на човека: „Ала от ония часове узнах, че човекът обича дявола не по-малко от бога, и не може да живее без него, защото всяко божество сломява гордостта му.“ (Цит. изд., с. 35). На Еньо още в детска възраст, на тържествената великденска служба, му се привижда дяволът, всемогъщ, непобедим, като знамение за неговата бъдеща драма. Дяволът и бог, както при героите на Достоевски, ще се сражават в душата му. Искреният стремеж към святост и вяра ще се сблъска с духа на отрицание,

³¹ Ангел Анчев. Достоевски и проблемите на българската литература. С., 1981, с. 202, 203, 205.

който мъчи и самия автор до последния му дъх. Еньо е неговият най-близък духовен двойник. „Така че в „Антихрист“ има много автобиография — заявява авторът. — Говоря за оня вътрешен, личен, душевен мой живот. . . Тази книга най-високо ценя.“³²

Атанас Натев много ясно отбелязва, че докато в „Легенда за Сибин“ сюжетът е все още водещ, в „Антихрист“ е ръководна драмата на мисълта³³.

Същото можем да кажем и за „Записки от подземие“ на Достоевски. Първата част на тази творба е написана като психологически размисъл на безименния герой върху тъмните, подземни сили в човешката природа. Тази част е предварителен етюд към големите романи, към образите на Свидригайлов, стари Карамазов, Лужин, княз Валковски, Верховенски и др. Героят изпитва наслаждение от своите гадости, от самоунижението си. Неговият самоанализ съдържа обобщени психологически открития за абсурдните прояви на човешката душа. Втората част има фабула, чрез която се разгръща сложният, демоничен характер на героя, но и тук водеща е неговата драматична мисъл. След като е събудил човешкото достойнство на Лиза и ѝ дава надежда, че ще я спаси, най-вулгарно се погавря с нея, връща я в калта. Той е разтърсен от благородството на проститутката, безпощадно се самоанализира и самобичува: „Никога не съм понасял толкова страдание и разкаяние.“ Но когато иска да я догони, да я моли за прошка, у него отново заговаря подлецът. В самоанализите на този герой ясно личи дарбата на Достоевски да се впуска в бездните на душата, да търси нейните противоречия и необозрима сложност. Драмата на мисълта води Достоевски и при изграждането на образите на Разколников и Иван Карамазов.

Въпреки че нашият писател е вътрешно предразположен към психологическите открития на Достоевски, защото самият той е противоречив и парадоксален, все пак е твърде различен от своя учител. Както вече казах, героите му са със здрава психика, те носят рационалния български дух, неговата емоционална сдържаност. Тяхното раздвоение никога не стига до такива болезнени изстъпления, както у много герои на Достоевски. Руският писател гениално, макар и хиперболизирано, изобрази някои характерни черти на руската национална душа от тази епоха — нейната склонност към крайности, изострена, екзалтирана емоционалност, непонятното за другите народи влечение към страданието като изкупление, любовта към Христос. Мъченическият стаж в каторгата му дава възможност добре да опознае народната душа. „Да, нашият народ е груб, макар и далеч не целият, о, не целият, в това се кълна вече като свидетел, защото видях нашия народ и го познавам, живях с него доста години, ядях с него, спях с него и сам към „злодеите“ бях причислен. . . Не ми говорете, че не познавам народа.“³⁴

„Той е характерно руски, до дъно руски гений, най-руският от нашите велики писатели и заедно с това най-общочовешкият по своето значение и по своите теми“ — пише Бердяев³⁵.

И Достоевски, и Емилиян Станев са се вглеждали в народната душа, търсили са нейните най-характерни особености. Изводите на двамата обаче са много различни, в тях са отразени контрастите в народопсихологията на българи и руси. „Аз мисля — пише Достоевски, — че най-главната, най-коренната духовна потребност на руския народ е потребността от страдание, постоянно и неутолимо, винаги и във всичко. С тази жажда за страдание той, струва

³² Иван Сарандев. Цит. анкета, 23—24.

³³ Атанас Натев. В разговор с Емилиян Станев: достоверност и истина. — Литературна мисъл, 1974, 1, с. 3.

³⁴ Дневник писателя за 1877, цит. изд. от 1894—1895 г., т. XI, с. 475.

³⁵ Николай Бердяев. Миросозерцание Достоевского. Прага, 1923, с. 12.

ми се, е заразен от началото на вековете . . . У руския народ даже в щастието непременно има част от страдание, иначе щастието за него не е пълно. . . На своето страдание руският народ като че ли се наслаждава. . . Може би единствената любов на руския народ е Христос и той обича неговия образ по своето, тоест до страдание³⁶.

Разбира се, тези констатации не изчерпват цялостния характер на руския народ. Пушкин и Толстой видяха други страни на необходимата народна душа. Толстой, който подобно на някои герои на Достоевски, в зрялата си възраст мечтаеше за мъченичество и искрено страдаше, че не искат да го изпратят на каторга, създаде един свят, много по-ведър от света на своя гениален съперник. Неговите любими герои са жизнерадостни, жадни за щастие. Наташа, Кити, Левин, Ана Каренина, Пиер, княз Андрей и др. за разлика от своя създател нямат никакво влечение към страданието. А във военните разкази и във „Война и мир“ Толстой пръв в руската литература изобрази добродетелите на простия войник, неговия безкористен патриотизъм.

— Смятам, че българинът е повече склонен към известна рационалност, че обръща гръб на духа, макар че много му се иска да повярва в духа. Нашият народ не е черковен. Или той е черковен, но не е вярващ — споделя Емилиян Станев с Иван Сарандев³⁷. В същата анкета той говори за склонността на българския народ към отрицание, създадена от историческите условия. В отговор на българистката Тамара Журавльова писателят заявява: „Никога не съм хвалил „здравия смисъл“ на българина. Тоя здрав смисъл е насочвал погледа му вън от духовното и аз съм го изтъквал с горчивия ирония. . .“³⁸

Емилиян Станев и Достоевски прилагат в творческата си практика тези толкова различни наблюдения над националната душа на своите народи. В много от героите на руския гений ирационалното взема такъв превес над здравия разум, че води до болезнени изстъпления, до изострена емоционалност, която често минава в истерия, особено у женския персонаж. Много от неговите героини блуждаят в някакъв прокъннат, непроходим хаос, сами не знаят кого обичат, чувствуват вътрешна необходимост да се самоизтезават, страданието им доставя наслада. Миколка от „Престъпление и наказание“ поема върху себе си убийството на лихварката и сестрай, за да се обрече на мъченичество. Ставрогин се венчава за малоумната и саката Маря Тимофеевна, за да се самоунижи докрай. Шатов проникновено анализира тази абсурдна постъпка: „Вие се оженихте от страст към мъчителство, от страст към угризения на съвестта, от нравствено сладострастие.“ („Бесове“, цит. изд., с. 256).

Здравият разум във философските романи на Емилиян Станев надделява, изсушава и обезчовечава Иван Кондарев, Христатиев, Анастаси, Еньо-Теофил, Тихик и Назарий. „Многогласността в моите книги, особено в „Сибир“ и „Антихрист“, е многогласност в българския ум и душевност — само за себе си „философствуване“ — е записал Емилиян Станев в дневника си³⁹. Ще бъдем много едноностранчиви, разбира се, ако не отбележим, че у Достоевски срещаме и хармонично развити образи, последователни в своето благородство, като Альоша, Мишкин, Зосима, Разумихин, Аркадий Макарович, Алей, Баклушин и др. У Емилиян Станев обаче такива светли герои освен Кольо Рачика и до голяма степен Костадин Джупунов няма. Писателят се прекланя пред уравновесения, величествен в своята духовна сила български патриарх, сякаш вижда в него своя неосъществен, но мечтан вътрешен двойник. В цитирания дневник той отбелязва: „Единственият духовен връх в „Антихрист“ — Евтимий“⁴⁰.

³⁶ Критическия статъи за 1873, цит. изд. от 1894—1895 г., т. IX, 206—207, 209.

³⁷ Иван Сарандев. Цит. анкета, с. 63.

³⁸ Пламък, 1981, кн. I, 84—85.

³⁹ Надежда Станева. Ден след ден. С., 1983, с. 133.

⁴⁰ Пак там.

Но, както вече изтъкнах, духовната твърдост на Евтимий се изразява в тиранизиране над свободния дух, в насилие над съвестта. Той участва в безмилостното осъждане на еретиците, обрича търновчани на гибел.

Когато говорим за Евтимий в съпоставителен план с Достоевски, пред нас изниква внушителният образ на Зосима. Споделяйки с Н. А. Майков още през 1870 г. първоначалния замисъл на „Братя Карамазови“, който след това минава през големи трансформации, Достоевски му съобщава за своите усиления търсения на положителен герой, който да бъде нравствен образец на нацията, да синтезира най-ценните качества на руската душа. „Искам да поставя във втората повест за главна фигура Тихон Задонски, разбира се, под друго име. . . Ще изведе величава, *положителна* (курс. Дост.), свята фигура. Това вече не е Костанжогло и не е немецът (. . .) от Обломов. Отде да знаем: може би именно Тихон е нашият руски *положителен* тип (курс. Дост.), който напътява литературата търси, а не Лавровски, не Чичиков, не Рахметов и пр. . .“⁴¹ Тихон Задонски е живял през XVIII в. Завършва дните си в Задонския манастир. До последния си дъх, стар и немощен, той върши благодеяния, просвещава хората, грижи се за болните, „показва пример на най-дълбока дейна любов към човека“, както е казано в бележитите към спомените на Анна Григориевна Достоевска⁴². Той е достоен прототип на един от най-привлекателните образи на Достоевски. Зосима е дълбок мислител. В неговите разсъждения, облечени в тържествения блясък на църковния стил, всъщност откриваме трескавите философски търсения на самия автор, нахвърлени преди това в бележниците и в публицистиката му. Този прекрасен образ на истински духовен пастир в своите поучения непрекъснато се разминава с църковния канон, философски задълбочава и преработва примитивните представи за ада и рая, но остава непоколебимо верен на християнската си любов към хората, неуморно раздава мъдрост и утеха на несретниците, които идват при него. Докато непоклатимата преданост на Евтимий към строго установената догма, въпреки вродената му мъдрост и духовна сила, започва да измества любовта към човека, да го доближава до фанатизма. У Емилиян Станев няма такъв стремеж — да създаде образ, който да бъде идеал на нацията.

Анархистите в „Иван Кондарев“ по своята користност и бруталност напомнят на Верховенски от „Бесове“. Калинков и Домусчиев са мошеници. За тях идеята, както за героя на Достоевски, е само удобен повод да разгърнат своята злодейска природа. Но те в романа са епизодични лица, които не оставят трайни следи у читателя. Много по-голямо внимание авторът отделя на Анастаси Сиров. Той гори от желание да извърши подвиг за благо на народа. Анастаси е идеалист, но жестоката и безпочвена идеология деформира неговото съзнание. Този герой на Емилиян Станев няма сложната, фина душевна нагласа на Разкольников, но и той е завладян от неговата идея да прекрати чертата на общоприетия морал — „границата на пигмеите“. И той извършва убийство по идейни подбуди, за да използва парите на доктора за издаване на анархистична литература. Неговите цели са много по-абстрактни: „Отсега нататък започва новият живот към саможертва. Ще носи на плещите си трагедията на човечеството“ (цит. изд., т. IV, с. 258). Разкольников извършва престъплението с много по-благородни намерения — за да спаси сестра си и майка си, които в своята безизходност търсят извънземие чрез брака на Дуня с един подлец и злодей. Героят на Достоевски възнамерява с парите на лихварката да изтръгне стотици хора от нищетата. Към хуманните доводи се прибавят и чисто самолюбиви. И той като Анастаси желае да изпита силата си,

⁴¹ Ф. М. Достоевский. Письма. Т. II. М. — Л., 1930, с. 264.

⁴² А. Г. Достоевская. Воспоминания. М., 1971, с. 437.

да си докаже, че принадлежи към избраните хора, на които според неговата теория всичко е позволено. Престъплението превръща живота на Разколников в кошмар, по-страшен от най-жестоката мярка на закона. „Нима аз бабичката убих? Аз себе си убих, а не бабичката.“ И Анастаси започват да го мъчат угризения, които напомнят страданията на героя на Достоевски. И той се само-наказва с престъпленията си, също както Разколников: „В тая докихотовска борба убитите от него станаха убийци на самия него“ (цит. изд., т. V, с. 398). Анастаси безпощадно анализира живота си и подбудите, които го тласкат към анархизма. Те далеч не са толкова етични: „За какво бе водил той борба? За справедливост и свобода? Тук имаше недоразумение. Не беше ли се борил срещу еснафите, простаците, властниците, без да разбира, че воюва за собственото си спасение против един свят, в който се задушаваше?“ (Цит. изд., т. V, с. 398).

Чрез разсъжденията на Кольо Рачика писателят осъжда демоничното дело на Анастаси, полемизира с неговите убеждения: „Защо Анастаси и двамата му другари убиха тоя човек? Горкият доктор, такъв ужас личеше в очите му! . . . Никакви идеи, никакви теории не могат да оправдаят убийството. Каин винаги ще бъде нещастен, винаги ще бъде проклет. Тероризмът е глупост. Хората се избиват, защото са заблудени от диви теории. . . Хора, нали е казано „любите друг друга. . .“ (Цит. изд., т. IV, с. 270).

В тези думи съвсем ясно звучи гласът на Достоевски, който в „Престъпление и наказание“, „Бесове“, „Братя Карамазови“ напруга цялата си творческа енергия, за да осъди теоретично обоснованото убийство.

И Емилиян Станев като своя учител смесва криминалния жанр с философския. Но в „Иван Кондарев“ криминалната интрига е необмислена. Как е възможно Кольо Рачика веднага да познае Анастаси в тъмната уличка, а слугинята и докторът, които на светло разговарят с него, да не разберат, че е той. Убийството в „Престъпление и наказание“, напрегнатите перипетии, през които минава убиецът, са описани много по-убедително. Драмата на Разколников е несравнимо по-въълнуваща и по-дълбока.

Христакиев по своя проникателен ум напомня на следователя от „Престъпление и наказание“ — Порфирий Петрович. И той проявява не само професионален, но преди всичко психологически интерес към Кондарев, както героят на Достоевски към Разколников. Но Христакиев действа в една тревожна, революционна ситуация, която го превръща в мракобес. Христакиев се проявява не толкова като блестящ следовател по убийството на доктора, колкото като търсещ, мислещ човек във философските спорове с Кондарев. Умният следовател в полемиките с Кондарев често повтаря мислите на Достоевски, насочени срещу революцията и социализма. В цитираната рецензия за „Ана Каренина“ Достоевски пише: „Във възгледите на руския автор за виновността и престъпността на хората ясно се вижда, че никакъв *мравуняк* (курс. м. — Е. Д.) . . ., никаква организация на труда няма да спасят човечеството от ненормалността. . .“ А на друго място четем: „Нямайки инстинкта на пчелата или на мравката, които безпогрешно и точно създават кошера и мравуняка, хората поискаха да създадат нещо от рода на безпогрешен човешки мравуняк.“⁴³ Разказвайки за своите младежки увлечения по социализма, той ги нарича „мрак и ужас, готвен на човечеството във вид на обновление и негово възкресение“⁴⁴. В същия смисъл са и размислите на Христакиев за революцията, предизвикани от дневника на Кондарев: „Тия хора бяха узнали страшната тайна и спекулираха с нея пред масите, без да разбират, че по тоя начин подготвят на земята

⁴³ Дневник писателя за 1877 г., т. XI, цит. изд. от 1894—1895 г., с. 590.

⁴⁴ Дневник писателя за 1873 г., т. IX, цит. изд. от 1894—1895 г., с. 338.

най-страшното отчаяние, пред което някогашната мирова скръб би изглеждала като хрема! Те искаха да превърнат обществото на мравуняк, свободата — в монашеска епитимия, хляба — в религия. . .“ (Цит. изд., т. IV, с. 298). И отново Христатиев повтаря същите мисли на Достоевски, след като Кондарев убива селския кмет: „Гнетеше го она, убиецът на кмета, и не защото се е решил да убие, а защото безвъзвратно минава на другия бряг, при тъмната маса от ратаи, за да я поведе към илюзията за щастливия мравуняк!“ (Цит. изд., т. V, с. 332).

В тези разсъждения на следователя чувствуваме мисълта на автора, който често влиза в спор със своите идеи, смутен от доводите на руския гений. Емилиян Станев, от една страна, ненавижда този си герой заради неговото бездушие и карьеризъм, а, от друга страна, Христатиев му е сроден със своя интелект и той понякога напълно се превъплъщава в него. „Това е то значителното в книгата! Стига с тези Джупуни. . .“ — казва писателят на жена си. Тя разказва, че когато пишел за Христатиев, започвал да се държи като него, да мисли „по фашистки“ и да плаши приятелите си⁴⁵. Емилиян Станев се вживява и в другите си герои, но все пак не всички са толкова свързани с неговата духовна биография, както антихристът, Христатиев и Кольо Рачика. Има нещо автобиографично и в идейните търсения на Иван Кондарев, в неговия дълбок аналитичен ум. Този герой, който е замислен като главен в романа, всъщност далеч не е най-сполучливият. Самият автор не го е сътворил с обич. И Кондарев има не по-малко отблъскващи черти от Христатиев. Едва във финала той проявява величие на духа. Но, както вече казах, неговото сливане с народа не е обосновано психологически и за мене е неубедително. Критиката е почти единодушна, че Костадин е по-жив, по-пълнокръвен и много по-симпатичен. И самият автор признава, че този герой му е по-скъп. Струва ми се, че в самото зачатие на Кондарев има някаква несъобразност, че в този образ съжителствуват по несъвместим начин два противоположни замисъла. Отначало Станев го е виждал като бездушен egoist, обезчовечен от унищоженото религиозно чувство. И в този замисъл той е вложил философията на Достоевски, художествено е реализирал многократните си изказвания, че „нравственото съзнание крие корените си в религиозното съзнание, затова хуманизъм без религия е немислим.“⁴⁶ У мене буди недоумение твърдението на някои критици, че Иван Кондарев е надхвърлил тесняшкото ниво и е един изпреварил времето си ленинец, с голяма духовна красота, че той израства като пролетарски вожд (М. Николов, В. Колевски, В. Йосифов, Р. Йовева, Ст. Каролев, Ч. Добрев). За мене неговата идеология докрая си остава неизбистрена, с много примеси на индивидуализъм и нищезанство. Той заличава границите между добро и зло, пренебрегва материалната база — „хлебното щастие“, както я нарича, без която според Марксовото учение не може да се гради социалистическо общество, да се постигне духовно издигане на масите. Съвсем по тесняшки абстрактни, изказани с гръмка фразеология, са представите му за бъдещето: „Ние ще пролеем много кръв на земята, но тъкмо по този начин човечеството ще закричи с гигантски крачки към нечувано величаво бъдеще. Обхваща ме вдъхновение. Това не е само борба на класи, това е революция на духовете! . . . Няма престъпление, щом целта е висока и в исторически мащаб грандиозна“ (цит. изд., т. IV, 294—295).

В непечатаната част на романа у Кондарев има нещо демонично. Той изповядва, че никого не обича, говори с нищезанско високомерие за „низшите, за немислещите, за говедата“, на които социализмът ще достави материални блага. Кондарев в този изхвърлен вариант не вярва в теорията, щастieto на

⁴⁵ Надежда Станева. Дневник. . . , цит. изд., с. 149.

⁴⁶ Пак там, с. 235.

хората не го интересува. Революцията му е необходима, за да удовлетвори неговия деспотизъм. „Аз се съмнявам, че тая цел е изобщо постижима и въпреки това самата мисъл да насилва живота ме изкушава за това.“⁴⁷ В тази редакция Иван Кондарев много напомня на Ставрогин от „Бесове“. Същият дълбок, мислещ ум, същата безсърдечност и жестокост. Кондарев не е способен на наивни илюзии. Току-що цитираните размисли на героя са съзвучни с предсмъртното писмо на Ставрогин до сестрата на Шатов: „За всичко може да се спори безконечно, но от мене се изля само отрицание без всякакво великодушие и без всякаква сила. . . Аз никога не мога да изгубя ума си и никога не мога да повярвам в идеята до такава степен като него (като Кирилов). Дори не мога да се отдам до такава степен на идеята.“ („Бесове“, цит. изд., с. 671). Според мене най-дълбоко е вникнал в този образ Тончо Жечев, който оспорва схващането, че Иван Кондарев е комунист от ленински тип, че проповядваните от него теории трябва да се смятат за ленинска теория на революцията. „Всъщност — пише критикът — замисълът се оказа друг. В него навярно е влизало намерението появата на Кондарев отначало да напомня за бесовщината, за нечаевщината, за тази странна „противоположна близост“ между него и фашиста Христакиев. . .“⁴⁸ Тончо Жечев с основание вижда в този образ „разкольниковско експериментаторство с човешкия живот, ницшеански антихуманизъм“, които критикът свързва с размислите на писателя за култовските произволи по времето на Сталин⁴⁹. Не е възхитен от характера на Кондарев и самият автор. „Колкото повече му се изясняваше неговият герой като душевност — разказва Надежда Станева, — толкова повече го изпълваше със смут. „Какво да правя? Това е човек, тръгнал да дири нови пътища. У него ратиото винаги надвива сърцето, но никога не го задоволява. Не може, разбира се, да бъде симпатичен, колкото и да се мъча да го направя такъв. Душа, която непрекъснато се блъска, лута.“⁵⁰ Съвсем ясни следи от първоначалния замисъл носи героят и в окончателната редакция на романа, както вече изтъкнах. „Консервативният Костадин с нещо ни е симпатичен, прогресивният Иван с нещо ни е антипатичен. Интелектуалното има и своя отрицателна страна: то изсушава личността“ — пише Пантелей Зарев⁵¹. Иван Кондарев няма топлота и състрадание, и той като Христакиев влага користни сметки в любовта. Чрез брака с Христина разчита тя да го издържа да получи висше образование. Особено брутален е към Дуса. Той като скъпа разменна вещь я предлага на влюбения в нея Анастаси при условие, че ще убие прокурора. Дори окървавената съвест на анархиста е погнусава от това предложение.

— Сделка, а? затова си дошъл. . . Че аз за такова предложение трябва да те пречукам! Тъй никой не е оскърбявал душата ми!“ (Цит. изд., т. V, с. 288). Христакиев и Кондарев са духовни двойници, развили се при различни обстоятелства и тръгнали в противоположни посоки. Както констатира следователят, у Кондарев има и нещо трагично. Той се измъчва от своето недоверие към човека, от жестоките закони на революцията. Като Ставрогин, и Кондарев може да отнема човешки живот, без да страда от престъплението. Достоевски особено подчертава злобата на своя герой. Това чувство с огромна сила завладява и Кондарев след убийството на кмета. „Непоклонимо стоеше злобата и го гризеше като ненаситно животно. . .“ (Цит. изд., т. V, с. 320). В злобата си Иван Кондарев стига до отчаяние, до обезверяване: „Революцията се превръщаше

⁴⁷ Надежда Станева. Дневник. . . , цит. изд., с. 132.

⁴⁸ В. Колевски, Т. Жечев, В. Бояджиева. Очерци по история на българската литература след Девети септември 1944 г. Първа книга. С., 1979, с. 219.

⁴⁹ Пак там, с. 218.

⁵⁰ Надежда Станева. Дневник. . . , цит. изд., с. 218.

⁵¹ История на българската литература. Т. IV. С., 1976, с. 773.

в илюзия, в напразно проляна кръв и на нейно място идваше. . . царство божие. . .“ (Цит. изд., т. V, с. 320). Такива колебания изживява героят по време на самото въстание. Човек като Кондарев, който вижда нещата в цялата им сложност, студен до бруталност, както го характеризира Корфоновоз, едва ли може така чудотворно да се преобрази, да почувствува толкова доверие и обич към народа, да се жертвува за него, както се мъчи да ни убеди авторът. Ставрогин се самоубива, защото е отчаян от своята непоправимост, от безсмислието на живота, но не се преобразява като Иван Кондарев.

И Емилиян Станев като Достоевски особено се вълнува от трагедията на скептичния, обезверен дух. И Еньо-Теофил е изтезаван от същото раздвоение, което разпъва душата на Иван Карамазов и предизвиква ужасения въпрос на Альбоща: „С такъв ад в гърдите и в главата нима това е възможно? “ Същото отчаяние звучи и в молитвата на антихриста: „Исусе Христе! Не ме изоставяй! . . . Съмнения и безверие като крадци обират плодовите на душата ми.“ (Цит. изд., с. 98). И Иван Кондарев страда по загубената вяра.

Една съществена особеност в сложния образ на Еньо ни отвежда към психологическите открития в „Записки от подземие“ . Когато героят на Емилиян Станев постига своя върховен идеал — вижда Таворската светлина, той изпитва такова неудовлетворение и обезверяване, че тръгва към своята гибел. Този на пръв поглед абсурден психологически момент е художествено изпълнение на размислите на героя от цитираната повест на Достоевски, че човек е същество неблагодарно, вечно недоволено, което инстинктивно се бои да достигне целта (цит. изд., т. III, с. 96).

В „Записки от подземие“ Достоевски е открил една от най-абсурдните прояви на човешката природа: „А човек понякога ужасно обича страданието, до страст, и това е факт“ (с. 97). В „Антихрист“ Емилиян Станев изрича същата мисъл: „Людете намираха сладост в бичуванията, плачовете, в молитвите за очищение. Тъй се укротяваха. Разбрах, че човекът обича страданията си и като Йов му се щё да вини господя.“ (Цит. изд., с. 133).

Но докато в творчеството на Достоевски тази алогична психика е присъща на много от героите, у Емилиян Станев тя е само декларирана.

В каторгата Достоевски се натъква на проблема за свободата в неговите различни аспекти и диалектическа сложност. Този проблем все повече се задълбочава в късните романи, за да утвърди единствено християнската свобода да обичаш ближния като самия себе си и да твориш само добро.

В поемата за Великия инквизитор той с голяма болка констатира вековечната склонност на човека да натрапва с насилие своите догми, да ги смята за единствено безпогрешни и общозадължителни. „Но търси човекът да се преклони пред това, което вече е безспорно, че всички хора да се съгласят на всеобщо пред него преклонение. . . Ето тази потребност от *общността* (курс. Дост.) на преклонението е най-главното мъчение за всеки човек еднолично и за човечеството като цяло от началото на вековете. Заради всеобщото преклонение те се изстребваха един друг с меч. Те създаваха богове и призоваваха „Хвърлете вашите богове и елате да се поклоните на нашите, ако не, смърт на вас и на вашите богове!“ И така ще бъде до свършека на света, даже и тогава, когато изчезнат на света боговете: все едно, ще падат пред идоли“ („Братя Карамазови“, цит. изд., 301—302).

Проблемът за различните разновидности на тиранията вълнува Достоевски през целия му живот, но за пръв път достига до големи обобщения в „Записки от мъртвия дом“. В „Бесове“ виждаме най-страшната форма на тиранията — въздействието ѝ върху масовата психика, осакатяването и разрушаването на личността. Верховенски така е сковал волята и мисълта на своите последователи, че никой няма смелостта да му противоречи и да отстоява своето

мнение. Той с чудовищно нахалство е успял да вкопчи всички и който веднъж се е свързал с него, не може да се измъкне от хищните му лапи. Единствен Ставрогин, човекът с демонична сила и ум, може да му надвие. Шатов с живота си изкупва своята честност и решителното си откъсване от групата. Сцената, в която Верховенски натрапва своя план за убийството на Шатов, е изключителна като психология на масовото травматизиране на хората чрез страха. Тези места в творчеството на Достоевски са страстен повик за пощада над личността, за нейното свободно изявяване.

Според мене нравствено-философската концепция на Емилиян Станев в неговите философски романи и повести се крие преди всичко в антидогматичния патос, в утвърждаването на свободата на човешката личност и съвест. Не бих казала, че тази ненавист към тиранията и догматизма е внушена от Достоевски. Тя е в природата на нашия автор. Но положително руският гений му е помогнал да вникне в диалектиката на свободата, която ражда своята противоположност, когато е в ръцете на фанатици и деспоти. Еретиците са преследвани от официалната църква. Но в техните недостъпни общинарии, където свободно властвуват, и те стават безпощадни към тези, които не са им съмишленици. Ереста също се превръща в догматизъм и насилие. Бившият княжески слуга Тихик не познава лутанията на мисълта, мъките на съмнението. Той изцяло възприема богомилското учение. Но в него сетаят властолюбие, завист и сладострастие. Когато се домогва до пояса на съвършения, Тихик се превръща в тиранин и лицемер, в убиец на княза, Каломела и Назарий. Неговите размишления, след като изнудва гладния Радул да приеме ереста, са в духа на цитираните по-горе откровения на Великия инквизитор за вродената у човека склонност да налага на другите своите богове, да потиска чуждата воля: „Мене ми трябва послушни, за да има благочестие, ред и вяра в учението. . . Подлец е човекът, от слабост е подлец. А щом е тъй, насилвай го за негово добро и за доброто на всички. . .“⁵² В укорите на Назарий към Тихик много добре е изразена тази обреченост на човешките устремии към свобода и братство: „Трябва да се криеш в горите, за да повярват, че страдаш и си страдал за тяхното добро. Тогава сами ще дойдат да ти се поклонят и молят за прошка. Но това ще стане по-късно, когато Бикоглавият ги измъчи с властта си, както ги измъчи ти. Той ги лъже със свобода, както ти ги лъга с небесни престоли, и със свободата ще ги зароби — казва Назарий. . . Слушай — добави той, — не си ли разбрал, че всяко братство завършва с господарство?“ („Тихик и Назарий“, цит. изд., с. 199). В тази повест срещаме проникновени мисли за психологията на фанатизма, срещу който и Достоевски с такава сила въстава в поемата за Великия инквизитор. „Тия мрачни, фанатизирани люде бяха нещастни. . . Техният бог им трябваше да мразят и съдят другите. Ненавист съпътствуваше всяка възвишена представа за справедливост и истина и тъкмо коварният дявол, когото те мразеха най-люто, го озлобяваше към всеки, щом той не признава тяхното учение. . .“ (цит. изд., с. 161—162).

Съдът над еретиците в „Антихрист“ и съборът на Борил против богомилите в „Легенда за Сибин“ предизвикват протест срещу насилието над човешката съвест. Установената догма не зачита драмата на търсещия дух, тя налага еднопосочната мисъл. „Те искаха да мисля като тях и да не подлагам на съмнения техните умове. . .“ — разказва Еньо за своите съдии. Особено разтърсва неговият отчаян стон към Евтимий: „Отче Евтимие, защо мълчиш? Ти познаваш мъките на душата ми. Защити ме!“ („Антихрист“, цит. изд., с. 182). Евтимий съчувствува на отлъчилиия се от църквата, спасява го от смъртна присъда, но и за него мъките на душата, лутанията на мисълта са грях, който трябва да бъде наказан.

⁵² Емилиян Станев. Избрани произведения в три тома. Т. I. С., 1977, с. 142.

Достоевски се мъчи да убеди и себе си, и другите, че единствената истина е Христовото учение. Нашият автор е по-краен. Една от най-съществените му концепции е, че няма абсолютни истини. Всеки преиначава установените норми според своята индивидуална психика. Още в „Иван Кондарев“ се сблъскват не само противоположни идеи, но и разногласия между самите комунисти. В „Антихрист“ виждаме колко различно се възприема Христовото учение, колко ереси и официални догми се създават въз основа на него. Там авторът прави и своя главен философски извод чрез разсъжденията на Теофил: „Запитаха защо съм хвърлил расото и съм избягал от светата лавра. И пак замълчах, защото си спомних как Пилат бе запитал Христа що е истина и Христос мълча, понеже истината е в свободата на мисълта, за всекиго различна и е противоречива като света“ (Антихрист“, цит. изд., с. 180).

Във философските романи на Емилиян Станев се сблъскват противоположни опониращи гласове, които създават силен драматизъм. В тази полифоничност влиянието на Достоевски е съвсем явно. Разговорите между Христакиев и Кондарев напомнят на философските дискусии, които водят много от героите на Достоевски. Без да влизат в пряк диалог, особено остро се сблъскват опониращите гласове на Великия инквизитор и стареца Зосима. Едва ли другаде в световната литература атеизмът и религията са си давали такова сериозно сражение, както в този роман. И двамата опоненти са еднакво мъдри и дълбоки мислители, всеки по своему убедителен. Писателят сам е в непрестанна, разгорещена борба със себе си, в която с безукорна обективност и честност привежда всички доводи „за и против“. Противоположните гласове на Зосима и Инквизитора са израз на вътрешните противоречия на Достоевски, на неговата мъчителна драма, която няма да му даде покой до последния дъх.

Ангел Анчев в споменатото вече изследване е открил в дневника на Кондарев една много съществена близост с Достоевски — неговата диалогичност. „Там, пише авторът, героят сам спори със себе си, със своя двойник.“⁵³ Новите му схващания, както вече казах, не го успокояват, той и с тях е в постоянна спор. Същата вътрешна борба се разгаря и в душата на антихриста. Непрестанната мислена полемика на героя с Евтимий е в духа на Достоевски. И Еньо-Теофил се измъчва от вечните въпроси на духа, от тайните на битието. Неговите разсъждения срещу християнската религия са близки по смисъл до укорите на Великия инквизитор, особено сънят за погребението на Христос в лозето. Същото отрицание на неговата божествена сила се крие в думите на Инквизитора, че той не се е поддал на изкушението на дявола да скочи от върха на храма, защото е знаел, че ще се разбие в земята.

И Емилиян Станев подобно на своя велик учител обективно и докрай развива противоположната теза — на непоколебимо вярващия български патриарх и едновременно полемизира с него. В своето задълбочено изследване на философските романи на Емилиян Станев Румяна Йовева с основание възприема разсъжденията на Евтимий като вътрешен глас на главния герой. „Великият исихаст е художествена материализация на второто, опониращо „аз“ на Антихриста.“⁵⁴ Обезвереният негов ученик го кори за жертвите, оборва неговите убеждения, а в същото време жадува да го срещне, търси го, прекланя се пред силата на неговата вяра. „От Царевец проклинах твоето безумие, а душата ми ридаше пред величието на гибелната ти вяра“ („Антихрист“, цит. изд., с. 218).

Евтимий е мечтаният, но непостижим вътрешен двойник на самия автор. И той като героя си го осъжда, а в същото време благоговее пред него, въздига го в единствен духовен връх в „Антихрист“.

⁵³ Ангел Анчев. Цит. книга, с. 196.

⁵⁴ Румяна Йовева. Философско-историческите романи на Емилиян Станев. С., 1981, с. 153.

Достоевски толкова много разчита на доводите на Зосима, стреми се да внуши на читателя и на себе си, че те побеждават богоборчеството на Великия инквизитор. А Емилиян Станев в противоположност на изказванията си пред своите анкетьори и близки, утвърждава не позицията на Евтимий, а атеизма на антихриста. В „Антихрист“, както е забелязал и Ангел Анчев, житийният жанр напомня на „Братя Карамазови“ (цит. кн. с. 207). Този църковен колорит на речта, нейният патос, са в хармония със средновековния сюжет. Иван Сарандев намира несъответствие между житийната традиция и „Антихрист“, защото в житието повествованието не се води от първо лице. Струва ми се, че тук има неосъзнато влияние от житието на стареца Зосима, което също е написано в монологична форма.

От паралелите между двамата писатели проличава колко голямо и плодотворно е въздействието на Достоевски върху Емилиян Станев. Великият руски художник и мислител го е водел из лабиринтите на човешката душа, по израза на самия Станев — дал му е поглед за човека. Психологическото майсторство на нашия писател е минало през школата на Достоевски, за да обогати нашата литература с нови герои, трагично раздвоени и търсеци. Достоевски го насочва и към философски и нравствени проблеми, към разгорещена борба на идеи. Тази полифоничност, както и философското осмисляне на историята, са също нещо ново в нашата белетристика. Както вече изтъкнах, в самото влияние на Достоевски върху Емилиян Станев се чувства една странна диалектика. Той ту е покорен от религиозните концепции на Достоевски и в разговори, както и чрез някои герои с жар ги повтаря, ту енергично ги оспорва. А в замисъла на творбите си винаги им се противопоставя. Едва ли има друг български писател, върху когото Достоевски да е оставил толкова дълбоки следи. Но Емилиян Станев е талантлив ученик, който не само че не се обезличава от близките контакти с този титан, но, напротив, те отприщват неговите индивидуални творчески сили. Най-значителните му герои носят чертите на българския национален дух и са много различни от героите на Достоевски. Той възкреси съдбоносни моменти от нашата история. Достоевски му помогна да извлече от тях философски изводи, които винаги ще вълнуват — изводи за правата на свободната човешка мисъл и съвест.